

זהות תרבותית ואסטרטגיות התערבות של עובדים סוציאליים ערבים בישראל

ח'אולה זועבי וריקי סויה

מאמר זה בודק קשרים בין זהות תרבותית-ערבית של עובדים סוציאליים ערבים בישראל לבין סוג אסטרטגיות ההתערבות שהם בוחרים: תרבותיות, מקצועיות ומעורבות. איסוף הנתונים נעשה בעזרת שאלון לדיווח עצמי, שמילאו 491 עובדים סוציאליים ערבים, המועסקים במסגרות של שירותים חברתיים. הזהות התרבותית-הערבית נבדקה באמצעות ארבעה משתנים, הרלוונטיים לתרבות הערבית: דתיות, קולקטיביות, אמונה בהיררכיה גברית ושמרנות מינית. כל משתנה נבדק באמצעות סדרת היגדים, שדורגו לפי סולם ליקרט בן חמש דרגות. כדי לבדוק איזה סוג של אסטרטגיות התערבות מעדיפים העובדים הסוציאליים, הוצגו בפניהם מקרים היפותטיים בשלוש דרגות חומרה, המדמים מצבים שבהם נתקלים עובדים סוציאליים ערבים בישראל. המקרים הוכנו במחקר מקדים בשיתוף עם עובדים סוציאליים ערבים. מן הממצאים עולה כי רק שניים מתוך ארבעת המשתנים הרלוונטיים לתרבות הערבית – דתיות ושמרנות מינית – קשורים לבחירת סוג האסטרטגיות שהוצגו בפני המרואיינים. בנוסף, נמצא כי עובדים סוציאליים ערבים נוטים יותר להשתמש באסטרטגיות מקצועיות שלמדו בבחי הספר לעבודה סוציאלית, וכי לעיתים הם משלבים זאת עם אסטרטגיות תרבותיות.

מילות מפתח: זהות תרבותית, אסטרטגיות התערבות, תרבות, עובדים סוציאליים ערבים בישראל

מבוא

מקצוע העבודה הסוציאלית, שהתפתח בארצות המערב, ניזון מהתרבות המערבית החילונית והליברלית, השונה מתרבויות רבות ברחבי העולם. יסודות העבודה הסוציאלית נתפסים כאוניברסליים, אתנוצנטריים ומערביים, תפיסה שיוצרת מתחים וקונפליקטים בין מטפלים שבאו מתרבות מערבית לבין מטופליהם המשתייכים לתרבויות "אחרות" לא-מערביות (שלהוב-קיבורקיאן, 2003; Al-Krenawi & Ashencaen-Crabtree, 2004; Van Den Bergh & Crisp, 2004; Graham, 2003). עם זאת, בשנים האחרונות גברה המודעות לשונות בין תרבותו של המטפל לבין תרבותו של המטופל ולהשלכות שיש לכך על הפרקטיקה במקצוע העבודה הסוציאלית.

Husain, & Spalek, 2008; Ben-Ari & Strier, 2010; Mildred & Zuniga, 2004; NASW, 2015; Park, 2005; Pecukonis, Doyle, & Bliss, 2008; Schmitz, Stakeman, & Sisneros, 2001; Yan, 2008). בעקבות זאת, התפתחו עם השנים מודלים שבאו להתמודד עם מתחים הנובעים מהבדלי תרבות בין המטפל והמטופל (זועבי וסויה, 2010; Rubin & Babbie, 2015). המודל הראשון שהוצע, ככל הנראה, לטיפול בסביבה רב-תרבותית, היה 'הפרספקטיבה הדואלית' (dual perspective), ובעקבותיו התפתחו המודלים 'רגישות אתנית' (ethnic-sensitive), 'רגישות תרבותית' (culturally sensitive), ו'כשירות תרבותית' (cultural competence).

מודל הפרספקטיבה הדואלית, שהתפתח בשנות ה-70 של המאה ה-20 ומקורו במועצה לחינוך בעבודה סוציאלית (CSWE – Council on Social Work Education), מציג להכין עובדים סוציאליים לעבודה עם מטופלים בני מיעוטים. אחריו, בשנות ה-80, התפתח המודל 'רגישות אתנית' העוסק באינטראקציה בין האתניות למעמד החברתי של המטופל. לפי מודל זה, הרקע האתני כשלעצמו אינו מספיק כדי להבין את ההקשר החברתי-תרבותי של המטופל, ולכן יש צורך לבחון את ההשפעות של ההקשר החברתי-תרבותי הרחב של המטופל במושגים של איכות חיים ותפקוד חברתי (DeVore & Schlesinger, 1991, 1996). המודל 'רגישות תרבותית', שהתפתח בשנות ה-90 של המאה ה-20, בא לסייע לעובדים סוציאליים להתמודד עם השונות התרבותית בינם לבין מטופלים בני תרבויות אחרות (Lee & Greene, 1999; Van Den Bergh & Crisp, 2004). גישה זו מכירה בכך שיש להשתמש בכלים בסיסיים "אוניברסליים" עם המטופלים, ללא הבדלי תרבות; ויחד עם זאת, להיות מודעים לכך שלמטופלים יש ערכים, נורמות, ותפיסות מציאות שיש לקחת בחשבון כדי שההתערבות תהיה יותר אפקטיבית.

המודל 'כשירות תרבותית', החשוב ביותר מבין הגישות הקיימות (Rubin & Babbie, 2015), התפתח בשנים האחרונות בעקבות ביקורת על כך שהתערבות רגישת-תרבות אינה מספקת ויש צורך בגישה המבקשת הבנה יותר מעמיקה של תרבות המטופל. בהתאם לכך, כשירות תרבותית מתבססת על שלושה ממדים עיקריים: עמדות/אמונות, ידע, ומיומנויות (Pecukonis et al., 2008; Sue & Sue, 1990; Van Den Bergh & Crisp, 2004). בממד זה נכללים המודעות העצמית והשורשים התרבותיים של המטופל. ממד הידע כולל הבנה של הדינמיקה החברתית-תרבותית של ההתערבות עם המטופל. ממד המיומנויות כולל פיתוח יכולות להעביר ולקבל מגוון רחב של מסרים מילוליים ולא-מילוליים ושימוש בגישות התערבות תרבותיות (Van Den Bergh & Crisp, 2004). בסופו של דבר, כשירות תרבותית היא התוצאה הסופית של תהליך הדורש מהמטפל מאמץ לזהות ולהבין את תרבותו שלו ואת תרבותו של המטופל (Gezinski, 2009; Van Den Bergh & Crisp, 2004), לפי זאת, כשירות תרבות היא מערך התנהגויות, עמדות ומדיניות אשר נפגשות יחד במערכת או בסוכנות, או בקרב

אנשי מקצוע, ומאפשרת להם לעבוד ביעילות עם בני תרבויות שונות (NASW, 2015). המונח כשירות תרבותית הפך נפוץ בשנים האחרונות בתחום התערבות טיפולית עם אוכלוסיות הכוללות לא רק קבוצות תרבות ספציפיות ומיעוטים אלא גם קבוצות המאופיינות בגיל, מין, נטייה מינית, מעמד חברתי ויכולות (NASW, 2015; Van Den Bergh & Crisp, 2004).

יש לציין, שהמודלים שהתפתחו עם השנים בנושא התערבות טיפולית והתמודדות עם שונות תרבותית בין מטפל ומטופל, עוסקים בסופו של דבר בדינמיקה ביניהם בהקשר של השוני התרבותי ביניהם. מודלים אלו, אשר צמחו בעיקר במדינות בעלות תפיסה דמוקרטית-ליברלית במערב אירופה ובצפון אמריקה, באו לייעל את ההתערבות הטיפולית בקבוצות שונות. הם התפתחו מתוך מציאות שבה התרבות של המטפל שונה מהתרבות של המטופל. לאור זאת, בבסיס מודלים אלה עומדת חשיבות המודעות וההבנה של העובדים הסוציאליים את תרבותו של האחר המטופל, זאת כדי "לתקן" מצב שבו עובד סוציאלי שאינו מכיר לעומק את התרבות של האחר מיישם את ההתערבות הטיפולית בהקשר התרבותי הדומיננטי של עצמו, התרבות האתנוצנטרית המערבית.

המגבלה של המודלים והגישות המתוארים לעיל נובעת משני עניינים עיקריים:

(1) מודלים אלו עסקו בשונות תרבותית שעל פי רוב קיימת בין התרבות המערבית הדומיננטית לבין התרבויות "האחרות" והפחות דומיננטיות, והתמקדו בשונות התרבותית בין המטפל והמטופל והשפעתה על ההתערבות הטיפולית. גישות אלו עסקו בעצם באינטראקציה בין-תרבותית, בין ה"אנחנו" וה"אחרים", ועמדו על תפקידו של העובד הסוציאלי שהתבקש על פי הגישות של רגישות תרבותית וכשירות תרבותית להכיר את התרבויות ה"אחרות". יש הטוענים, שאינטראקציה בין-תרבותית זו מבוססת בעצם על יחסי כוח והגמוניה של התרבות המערבית הנתפסת כייחודית וכעליונה. תרבות שלטת זו מגינה בחירוף נפש על מהותה עד כדי אי אפשרות לקיים דיאלוג עם ה"אחר" (גור זאב, 2003; Halstead, 1995);

(2) גישות ומודלים אלו אינם עוסקים במתרחש בעולמו הפנימי של המטפל ובאופן ההתמודדות שלו עם פיתוח הבנה לתרבות של המטופל. שמר (2009) סבורה כי שונות תרבותית עשויה ליצור חיים רוויים במתח דיאלקטי – בין הנטייה לנוחות, שמאפשר הדומה והמוכר, לבין אי הנוחות שיוצר הלא-מוכר, הלא-ידוע ולעתים אף הלא-מקובל. מתחים אלה עלולים ליצור בלבול, שיבוש וחוסר ביטחון המתבטאים ברתיעה, התנגדות או הסתגרות. לפעמים פיתוח הבנה לקודים תרבותיים שאינם קיימים בזהותו התרבותית של העובד הסוציאלי, עלולים להגיע לסתירה עם תפיסתו או לפתח תפיסה לא עקבית ולהשפיע על התערבותו הטיפולית.

בעקבות ביקורת זו, בא המחקר הנוכחי למלא את החסר, והוא מתמקד באוכלוסיית עובדים סוציאליים שהם בני אותה תרבות כמו של מטופליהם. זאת שלא כמודלים

הקיימים, שבהם העובדים הסוציאליים באים מתרבות שונה מזו של מטופליהם. לצורך כך, המחקר התמקד בעובדים סוציאליים ערבים בישראל המטפלים באוכלוסייה ערבית. השאלה המרכזית שעמדה בבסיס המחקר היא זו: האם יש קשר בין זהות תרבותית ערבית של עובדים סוציאליים ערבים בישראל לבין בחירתם באסטרטגיות התערבות? כיום פועלים בישראל מאות עובדים סוציאליים ערבים מוסמכים. רובם המוחלט בוגרי בתי ספר ישראליים לעבודה סוציאלית. הם מעניקים שירותי רווחה לקהילות ערביות ברחבי הארץ, והם נהנים מהיתרון הגלום בעבודה שהם ולקוחותיהם דוברים אותה שפה וחולקים תרבות משותפת. בנוסף, הם נהנים גם מהיתרונות – או מהאתגרים – הגלומים בעבודה, שלרשותם עומדים שני מערכים של אסטרטגיות התערבות: אסטרטגיות התערבות מקצועיות מערביות, שאותן רכשו במסגרת לימודי העבודה הסוציאלית שלהם בישראל, ואסטרטגיות התערבות מותאמות-תרבות, שאותן גיבשו בתהליך חבורות תרבותי ובמסגרת עבודתם עם מטופלים ערבים.

“אסטרטגיות התערבות מותאמות-תרבות” זוהו במחקר איכותני מקדים, שנערך בקרב 15 עובדים סוציאליים ערבים בישראל (Zoabi & Savaya, 2011). העובדים הסוציאליים שרואינו אמרו, כי כאשר יושמו האסטרטגיות התרבותיות בד בבד עם אסטרטגיות מערביות, הן הרחיבו את היצע הפתרונות המועילים שיכלו להציע למטופליהם – פתרונות שהתאימו לנסיבות חיי המטופלים ולמצבים שבהם אסטרטגיות ההתערבות המערביות לא היו מספקות או רלוונטיות ואפילו מזיקות. המחקר האמור היה אינפורמטיבי, ובאופן טבעי נותרו שאלות רבות ללא מענה, כגון: כיצד מיושמות אסטרטגיות ההתערבות מותאמות-התרבות? האם הן עומדות בזכות עצמן או בשילוב עם אסטרטגיות מקצועיות מערביות? אלו אסטרטגיות התערבות רווחות יותר? האם הנטייה ליישם אחת מהאסטרטגיות או את שתיהן יחד משתנה על פי חומרת המקרה? האם ההעדפה להשתמש בסוג זה או אחר של אסטרטגיית התערבות קשורה לזהותו התרבותית של העובד הסוציאלי – כלומר, למידת ההזדהות שחש אותו עובד סוציאלי עם ערכי יסוד בתרבות הערבית? המחקר הנוכחי בא לענות על שאלות אלה.

אסטרטגיות התערבות מקצועיות ואסטרטגיות מותאמות-תרבות

אסטרטגיות התערבות מקצועיות. העובדים הסוציאליים הערבים, כמו רבים מעמיתיהם היהודים, מקבלים את הכשרתם באחד מ-11 בתי הספר לעבודה סוציאלית, הפזורים ברחבי הארץ. שורשיה של הגישה הנלמדת באותם בתי ספר, כמו בבתי ספר לעבודה סוציאלית בארצות-הברית ובמדינות מערביות אחרות, נטועים בתרבות

המערכת החילונית והליברלית, והיא מתאימה לחברות אינדוידואליות, המצדדות בשוויון זכויות ושואפות לחלוקת תפקידים מגדרית שוויונית. לימודי העבודה הסוציאלית בישראל מעוגנים בערכים המקצועיים שמקדם הקוד הבינלאומי של אתיקת העבודה הסוציאלית (Al-Krenawi & Graham, 2003, 2008; Payne, 1997). בין השאר, הקוד מטיל על העובד הסוציאלי אחריות לכבד את זכותו של הפרט לבחור את בחירותיו לקרוא תיגר נגד אפליה על רקע מאפיינים כגון מגדר או גיל, ולפעול נגד תנאים חברתיים המעודדים שעבוד (International Federation of Social Workers, Code of Ethics (IFSW), 2004). באורח דומה, "קוד האתיקה המקצועית של העובדים הסוציאליים בישראל" (איגוד העובדים הסוציאליים, 1995) מדגיש את אחריותו של העובד הסוציאלי לסייע לפרט לזכות בעצמאות, בשוויון ובחירות מפני כפייה שאיננה מחויבת המציאות, בצד מחויבותו לקדם אפשרות לבחירה עצמית בכל תחומי החיים ולמנוע אפליה המתבססת על מאפיינים מולדים כגון מעמד משפחתי (איגוד העובדים הסוציאליים בישראל, 1995).

הן הכשרתו של העובד הסוציאלי בישראל והן הפרקטיקה שלו הלכה למעשה באות לידי ביטוי בעבודה ישירה עם המטופלים ועם המשפחות, ויש להן בסיס פסיכולוגי מוצק (Al-Krenawi & Graham, 2000; Dwairy, 1998; Haj-Yahia & Sadan, 2008). על פי רוב נוהגים במטופל כבישות מובחנות, העומדת בזכות עצמה, והוא שנמצא במוקד תהליך ההתערבות. במקרים של בעיות בקשרים בין-אישיים, עשוי העובד הסוציאלי להפנות את המטופל לייעוץ או לטיפול פסיכולוגי או להציע לו שירותים כאלה בעצמו. ההנחה היא שמודעות של אדם לרגשותיו או למניעים לא-מודעים עשויה לסייע לו בתפקוד ובפתרון אותן בעיות שהתנהגותו תורמת להן. נוסף על כך, במקרים שבהם עומדות על הפרק זכויותיו של המטופל או בטחונו האישי, כגון סיטואציות הכרוכות בפעילות בלתי חוקית או באלמות במשפחה – עשוי העובד הסוציאלי לייעץ למטופל לפנות לייעוץ משפטי או להתלונן במשטרה.

אסטרטגיות התערבות מותאמות-תרבות. אסטרטגיות אלה, שאימצו העובדים הסוציאליים הערבים שרואיינו במחקר המקדים, משתמשות במשאבי החברה הערבית, תוך שהן משקללות גם את ההגבלות שמטילה חברה זו (Zoabi & Savaya, 2011). כל מקורות הסיוע המומלצים – כלומר, המשפחה הגרעינית והמשפחה המורחבת, וגם מנהיגי הקהילה – הם חלק מהקהילה. העובדים מעודדים את המטופלים לשתף את משפחותיהם בתחושות אבל וצער שהם חווים, ולפנות אליהן לסיוע בבעיות כספיות, בסכסוכים עם קרובי משפחה אחרים ובסכסוכים בין בני זוג. התערבויות אלה מתבססות על הקשרים ההדוקים ועל תחושת המחויבות העמוקה, המאפיינים את המשפחה הערבית, שהיא בעלת תפקיד מפתח בכל הנוגע להגנה יום-יומית ולתמיכה חומרית ורגשית לחברה, ילדים ומבוגרים כאחד (Al-Krenawi & Graham, 2005).

(Haj-Yahia, 2000). במקרים שבהם מקור הבעיה הוא בתוך המשפחה, כמו במקרים של מחלוקות משפחתיות או אלימות במשפחה, או במקרים שבהם צפויה תגובה ביקורתית של המשפחה או הטלת סנקציות מצדה, פונים לעזרת מכובדי הקהילה. גם במקרים של מחלוקות ארוכות-טווח או של אלימות אפשרית, ייתכן שיפנו למכובדי הקהילה כדי שיתווכו "סולחה" בין הצדדים. החלופה המערבית – פנייה לבית המשפט או למשטרה – תיתפס כהלבנת פניה של המשפחה וכפגיעה בפרטיותה, ולפיכך תשמש מוצא אחרון בלבד, רק לאחר שמוצו כל האפשרויות האחרות. במקרים של סכסוכים בין בני זוג, יהיה זה סימן שהאישה איננה מעוניינת לשמר את מסגרת הנישואין, ויתלווה לכך סיכון שהבעל ייזום גירושין (סער, 2005; Haj-Yahia & Sadan, 2008). עובדים סוציאליים ערבים ימשיגו מחדש את הבעיה באמצעות מונחים ורעיונות המוכרים לתרבות הערבית, כדי לשפר את יחסו של הלקוח לנושא, וגם את יחסם של אחרים המעורבים בעניין, בכך שידריכו אותם באמצעות מונחים המוכרים בתרבותם.

כמו אסטרטגיות התערבות מקצועיות מערביות, גם אסטרטגיות מותאמות-תרבות כוללות התערבויות המבקשות לקדם דרכי התנהגות שישפרו את איכות חייו של המטופל. עם זאת, אין מדובר בפעולות שיקדמו את תחושת הסיפוק האישית של המטופל או בטיפול פסיכולוגי, שיגביר את מודעותו העצמית ויעניק לו טווח רחב יותר של אפשרויות בחירה. תחת זאת, אסטרטגיות התערבות אלה מעודדות את המטופל לטפח בדרכים שונות את ההרמוניה בינו לבין סביבתו, או, במילים אחרות, מסייעות למטופל להימנע מעימותים עם משפחתו ועם קהילתו, ולצמצם את האפשרות שיטילו עליו סנקציות. אסטרטגיות אלה מעודדות ויתורים והימנעות מעימותים; הן מדגישות את השפעה החברתית והרגשית שעתידה להיות להחלטותיו של המטופל על משפחתו ועל קרוביו, במיוחד במקרה של החלטות העומדות בסתירה לערכי החברה הערבית (כגון החלטה להתגרש או מגורים משותפים ללא נישואין); והן מסבות את תשומת לבו של המטופל להשלכות החברתיות של החלטותיו, במיוחד במקרים שבהם הוא פועל באופן שאיננו מקובל בחברה הערבית ועלול לעודד הטלת סנקציות.

זהות תרבותית ערבית

המונח "זהות תרבותית" עוסק במידת השותפות שחש אדם אל תרבותה של הקבוצה שהוא משתייך אליה ולרמת ההזדהות שלו עם ערכיה. זוהי תכונה דינמית, המתעצבת לאורך תהליך החברות (Roseneil & Robertson, 1987; Hofstede & McCrae, 2004; Seymour, 1999) ומושפעת ממגע עם תרבויות אחרות (קוזמינסקי וקלויר, 2010),

במיוחד נוכח הדומיננטיות של התרבות האחרת (Robyns, 1995), כמו של התרבות היהודית במדינת ישראל. רבות נכתב על אודות השינויים בתרבות הערבית ובחברה הערבית בישראל, כפועל יוצא של חשיפתן לחברה המערבית בכלל ולרוב היהודי השולט בארץ בפרט (Al-Haj, 1995). במשך כמה עשורים הובילה החשיפה באמצעי התקשורת לאימוץ מסוים של דרכי המערב ולמיתון הזהות התרבותית הערבית (Al-Haj, 1998; Dwairy, 1998; Al-Krenawi & Graham, 2000; 1995). לעומת זאת, בשנים האחרונות אנו עדים – בישראל ובמקומות אחרים – לתגובת נגד, המתאפיינת בחזרה לתרבות הערבית המסורתית ואף בהתבצרות בה ובפנייה לתנועות דתיות פונדמנטליסטיות או לתנועות פוליטיות דתיות, בניסיון להגן על החברה הערבית מפני תהליכי מודרניזציה, המאיימים על ערכיה (Khalaf, 2002; Smootha & Ghanem, 1999).

זהות התרבותית של העובד הסוציאלי חשובה מכיוון שתרבות משפיעה על תפיסתו של האדם ועל התנהגותו (Applewhite, 1998; Ember & Ember, 1998; Holland & Quinn, 1987; Lazear, 1997). לרבות על הדברים שנחשבים בעיניו לבעיה, על האופן שבו הוא תופס אותה ועל אמונותיו בדבר גורמיה ופתרונות המתאימים לה (Lee & Greene, 1999; Marsella & Yamada, 2000; McCrae & Costa, 1999). המחקר הנוכחי בחן את מידת הזדהותו של העובד הסוציאלי עם ארבעה מרכיבים המאפיינים את התרבות הערבית בישראל ובכלל: קולקטיביות, דתיות, אמונה בחלוקת תפקידים מגדרית לא שוויונית ושמרנות מינית (Barkat, 1993).

קולקטיביות. במרכזה של חברה אינדיבידואליסטית עומד היחיד. בלבן של חברות קולקטיביסטיות ניצבת המשפחה המורחבת, והיחיד נתפס כשלוחה שלה (Hofstede & McCrae, 2004). לכידות והרמוניה חברתיות הן ערך עליון (Dwairy, 2010; Achaoui, Abouserie, & Farah, 2006; Kuiper, Kazarian, Sine, & Bassil, 2010) והן מושגות על ידי ציות לנורמות החברתיות (Fischer et al., 2009), על ידי הימנעות מהבעת אי הסכמה בפומבי, ועל ידי שימוש בשפה עקיפה ובריסון רגשי (Oyserman, 2002; Coon, & Kimmelmeier, 2002). כאשר מתגלעת סתירה בין האינטרסים של הקבוצה לבין אלה של היחיד, זוכה הקבוצה בעדיפות (Al-Krenawi, 2009; Fischer et al., 2009; Haj-Yahia, 1995, 2000; Triandis, McCusker, & Hui, 2001; Barakat, 1993). ביטחון ותמיכה רגשית (Barakat, 1993; Hofstede & McCrae, 2004). ואולם, כאשר אדם בז לביקורתה היא נוקטת גם צעדי ענישה, על פי רוב בצורת חרם כלכלי ונידוי (Abu Baker & Dwairy, 2003).

דתיות. בחברה הערבית בישראל יש לדת תפקיד חשוב, חרף תהליכי מודרניזציה שמחוללים החינוך והחשיפה לאמצעי תקשורת ההמונים (Dwairy, 2010; Landau, 1999; Smootha & Ghanem, 1999). על פי רוב, בחברה הערבית הדת היא אמצעי לשמירה על הסדר ועל המסורת, היא מכשיר שליטה והיא גם כוח המתנגד לשינויים ליברליים ומדכא אותם (Barakat, 1993; Dwairy, 2009, 2010). לדת יש השפעה

ניכרת ותכופה למדיי על ההיבטים החברתיים, התרבותיים והפוליטיים של הערבים בישראל והיא מגוננת על התרבות המסורתית מפני תהליכי מודרניזציה והתמערבות (Landau, 1993).

חלוקת תפקידים מגדרית לא שוויונית. ההיררכיה המגדרית בחברה הערבית המציבה את הגברים מעל לנשים היא חלק מהמבנה ההיררכי הכללי של אותה חברה. היא מתבססת על ההנחה, שנשים נחותות מגברים ושעליהן לציית להם. תפקידי הרעיה והאם, המחויבת לבעלה, לילדיה ולביתה נתפסים כתפקידים הראויים לאישה. הגבר הוא גורם הסמכות המקובל, הן בבית הן מחוצה לו (שלהוב-קיבורקיאן, 2003; Abu-Baker, 2003; Abu-Rabia-Queder, 2011; Haj-Yahia, 2010). העלייה ברמת השכלתן של הנשים ובשיעור השתתפותן במעגל העבודה העלתה את מעמדן בכל הנוגע לתרומתן לפרנסת המשפחה (Moghadam, 2007; Mostafa, 2004). עם זאת, הדבר לא שינה את התפיסות המסורתיות באשר לתפקיד האישה (אבראהים, 1993; Haj-Yahia, 1995, 2000, 2003).

שמרנות מינית. החברה הערבית קושרת בין בתוליה של האישה לבין כבוד משפחתה (Abdalla, 1996; Al-Haj, 1989). היא מפקחת על נשים בחומרה יתרה לעומת גברים ובאמצעות שליטתו של הגבר על התנהגותה המינית של האישה היא משמרת את המבנה החברתי הפטריארכלי המסורתי (Douki, Nacrf, Belhadj, & Ghachem, 2007; Ilkkaracan, 2000). מיניות האישה נתפסת כקשורה לאיום בתוהו ובוהו חברתי ומוסרי. יחסי מין מחוץ לנישואים נחשבים אסורים, ונשים עלולות לשלם עליהם בחייהן, במה שמכונה "רצח על רקע כבוד המשפחה" (Al-Haj, 1989; Carrol, 2000; Cindoglu, 2000; Mernissi, 2000a, b). הנישואים נתפסים כחשדנות כרמז מקדים להתנהגות מינית אסורה (סער, 2005). בישראל, כבמקומות אחרים במזרח התיכון, נמצאת התרבות הערבית בתהליך זרימה דו-כיווני. מחד גיסא, התמערבות הולכת וגוברת, והיא מאפשרת ביטויים נרחבים יותר של אינדיבידואליות, חילוניות, חלוקת תפקידים מגדרית שוויונית ומתירנות מינית. מאידך גיסא, אנו עדים להתפשטות הדת, המחזקת גישות שמרניות ביחס לחברה וביחס למקומו של היחיד בה. המחקר הנוכחי בוחן היכן ממקמים העובדים הסוציאליים את עצמם על פני הרצף, האם עמדותיהם משפיעות על בחירתם באסטרטגיות התערבות מקצועיות מערביות או אסטרטגיות מותאמות תרבות, ואם כן – כיצד.

חומרת המקרה

לצרכי המחקר הנוכחי, המונח "חומרת המקרה" מתייחס לרמת האיום הפיזי או הפסיכולוגי הנשקף למטופל ונלווה לסיטואציה או להתנהגות מסוימת. כך, אלימות פיזית תיחשב חמורה יותר מאלימות מילולית; והיעדרות מבית ספר תיחשב פחות

חמורה משימוש בסמים. חרף בחינה מדוקדקת של ספרות המחקר, לא עלה בידינו לאתר אף לא מחקר אחד שהתייחס לקשר בין חומרת המקרה לבין בחירתו של העובד הסוציאלי באסטרטגיית התערבות מסוימת. לפיכך אין בידינו כל בסיס תיאורטי או אמפירי שבעזרתם נוכל לשער אם מקרה חמור יותר יוביל ליתר הסתמכות על אסטרטגיות תרבותיות או על אסטרטגיות מערביות, או שכלל לא תהיה לכך השפעה. לכן אפשר להציב השערות מנוגדות: (א) במקרים חמורים יותר ייטו עובדים סוציאליים ערבים לבחור באסטרטגיות התערבות מערביות, הנחשבות מקצועיות יותר; (ב) ככל שהמקרה חמור יותר, העובדים ייטו יותר לבחור באסטרטגיות תרבותיות מוכרות, שיש להן תהודה אישית גדולה יותר. שאלה זו נבדקה במחקר הנוכחי.

שאלות המחקר

שאלת המחקר המרכזית באה לבדוק אם יש קשר בין זהות תרבותית-ערבית של עובדים סוציאליים ערבים בישראל לבין בחירתם באסטרטגיות התערבות. בעקבות זאת, אלה שאלות המחקר:

1. האם יש קשר בין מרכיבי הזהות התרבותית-ערבית לבין סוג אסטרטגיות ההתערבות שעובדים סוציאליים ערבים בוחרים?
2. האם יש קשר בין דרגת חומרת המקרה הטיפולי לבין סוג אסטרטגיות ההתערבות שעובדים סוציאליים ערבים בוחרים?

המחקר

המשתתפים במחקר

אוכלוסיית המחקר מנתה 657 עובדים סוציאליים ערבים המועסקים במחלקות לשירותים חברתיים בערים מעורבות ובערים וביישובים שבהם יש רק אוכלוסייה ערבית, ושחיים בהם 2,000 תושבים ומעלה (אוכלוסייה זו כוללת כ-95% מהאוכלוסייה הערבית ו-85.6% מכלל היישובים הערביים במדינה. תוכנית הדגימה התבססה על שני משתנים עיקריים: גודל האוכלוסייה – (1) מספר התושבים פחות מ-10,000; (2) מספר התושבים הוא 10,000–20,000; (3) מספר התושבים 20,000 ומעלה. סוג הישוב – (1) יישובים שגרים בהם ערבים בלבד; (2) יישובים מעורבים. את השאלונים מילאו 491 עובדים סוציאליים שהם 75% מכלל אוכלוסיית המחקר. מבין המשתתפים 79.4% (כמעט 4/5) היו נשים, 20.1% היו גברים. רוב המשתתפים (80.9%) היו נשואים, רובם (68.7%) היו מוסלמים, 23.2% נוצרים ו-8.1% דרוזים.

כשליש (3.22%) היו בני 23–30, כמעט חצי (45.4%) בני 31–40, 18.7% בני 41–50 ו-3.7% בני 50 ומעלה. אשר להשכלה, 78.2% היו בעלי תואר ראשון בעבודה סוציאלית, 21.8% בעלי תואר שני בעבודה סוציאלית או תואר גבוה יותר. הניסיון שלהם נע בין שנה אחת ל-32 שנה (ממוצע – 10.71, סטיית תקן – 7.47). 61.9% הועסקו במשרה מלאה, 36.9% במשרה חלקית. כמעט שלישי (32.3%) היו מנהלים או ראשי צוותים; 67.8% היו עובדים מן השורה. כשלושה-רבעים (76%) התגוררו באזורים ערביים; 13.8% התגוררו בערים מעורבות (תל-אביב-יפו, חיפה, נצרת עלית, עכו, רמלה, לוד ומעלות-תרשיחא) ו-10.5% התגוררו במזרח ירושלים או ברמת הגולן.

כלי המחקר

איסוף הנתונים נעשה באמצעות שאלון בשפה העברית. את השאלון תרגם לשפה הערבית איש מקצוע הקרוב לעולם התוכן. לצורך תיקון התרגום העברנו את השאלון לשלושה שופטים מקצועיים (שתי נשים וגבר) הקשורים לעולם התוכן, וביקשנו מהם לערוך השוואה בין השאלון המקורי בעברית לבין השאלון המתורגם לערבית, ולהתייחס לפירושו, למשמעות המשפט, לניסוח ולבהירות. ההערות שהוחזרו מהשופטים לא היו מהותיות במיוחד, והתמקדו בעיקר בבעיות דקדוק ולא בהערות של אי-הבנה ובהירות, דבר שלא חייב בירור בין השופטים או הכנסת בורר לתמונה. אף על פי שהשופטים העירו על בעיות דקדוק בערבית, ואף שהניסוח תוקן בכמה מקומות, העדפנו להעביר שוב את השאלון למומחה בעל תואר דוקטור בערבית, וביקשנו ממנו להתייחס להיבט הדקדוקי של השאלון. לאחר מכן נשלח השאלון למתרגמת מקצועית, והיא תרגמה אותו בחזרה לשפה העברית. בתום תהליך התרגום נערכה השוואה של הטקסט המתורגם עם גרסת המקור בעברית. ההשוואה העלתה שאין הבדל משמעותי בין שתי הגרסאות ואין צורך בהתערבות. בתום תהליך זה נמצאה בידינו גרסת שאלון בערבית התואמת את המקור בעברית.

זהות תרבותית-ערבית נאמדה באמצעות ארבעה מאפיינים מרכזיים בתרבות הערבית: דתיות, קולקטיביות, אמונה בהיררכיה גברית ויחס להתנהגות מינית. כל מאפיין נבדק באמצעות סדרת היגדים, שלגביהם התבקשו המרואיינים לציין את מידת הסכמתם על גבי סולם בן חמש דרגות: 1 – "לעיתים רחוקות מאוד", 5 – "לעיתים קרובות מאוד". אשר לדתיות, המרואיינים התבקשו לציין את רמת אמונתם או באיזו תדירות הם מקיימים מנהגים דתיים. בכל הסולמות העיד הציון "5" על העמדה התרבותית החזקה ביותר – מידת הדתיות הגדולה ביותר, מידת הקולקטיביות הגדולה ביותר, האמונה הגדולה ביותר בחלוקת תפקידים מגדרית לא-שוויונית והתנגדות חריפה ביותר למתירנות מינית. הסולמות חושבו לפי ממוצע הפריטים שנכללו בכל אחד מהם. כל המדדים תורגמו לערבית מאנגלית או מעברית ותוקף התרגום שלהם נבדק.

דתיות הוערכה באמצעות עשרה פריטים, שנלקחו משאלון "עמדות כלפי אמונה דתית" ממחקרה של יאסין-איסמעיל (2000) ומסקר "אמונות דתיות על פי האסלאם הפוליטי" (Religious beliefs by political Islam) של סמוחה וגאנם (Smootha & Ghanem, 1999). פריטים אלה בדקו את מידת אמונתם של המשתתפים באלוהים, בשליחיו, בספרי הקודש, במלאכים, בסוף הימים, ואת המידה או התדירות שקיימו מנהגים דתיים שונים (כגון: קיום מצוות דתיות, השתתפות בשיעורי דת). שיעור העקיבות הפנימית היה גבוה: $\alpha = 0.93$. על בסיס זה נבנה מפתח למידת הדתיות. ממוצע גבוה יותר מעיד על מידה גבוהה יותר של דתיות.

קולקטיביות הוערכה באמצעות 50 היגדים שנלקחו משלושה מקורות: סקר "אינדיווידואליות וקולקטיביות אופקיות ואנכיות" (Horizontal and Vertical Individualism and Collectivism) מאת סינגליס, טריאנדיס, בהווק וגלפנר (Singelis, Triandis, Bhawuk & Gelfand, 1995); "שאלון אינדיווידואליות וקולקטיביות" (Individualism and Collectivism Questionnaire) מאת אויסרמן (Oyserman, 1993) ו"מרחבי אינדיווידואליות וקולקטיביות" (Domains Individualism and Collectivism) מאת אויסרמן ואחרים (Oyserman et al., 2002). חצי מהפריטים מעידים על עמדות קולקטיביות, והחצי השני – על עמדות אינדיווידואליות. ההיבטים השונים היו: הרמוניה עם הקבוצה (למשל: "מה שטוב לקבוצת השייכות שלי טוב גם לי"; "חשוב לי לשמור על הרמוניה במסגרת הקבוצה"); תחושת מחויבות כלפי הקבוצה (למשל: "אני תמיד מתייעץ עם אחרים לפני קבלת החלטה"); לכידות משפחתית וחברתית (למשל: "אני אוהב להסכים עם אחרים בקבוצת השייכות שלי"; "אווירת על פעילות שממנה אני נהנה עד מאוד, אם זו לא תהיה מקובלת על משפחתי"); מידת חשיבותה של הישגיות אישית (למשל: "ההצלחות שלי הן פרי יכולתי שלי"); עצמאות ותחושת אחריות אישית (למשל: "ההחלטות שאני מקבל בכוחות עצמי טובות מאלה שאני מקבל בשיתוף אחרים"); ותחרותיות בעבודה (למשל: "חשוב לי לבצע את עבודתי טוב יותר מכל אחד אחר"). העקיבות הפנימית, $\alpha = 0.69$, הייתה בינונית.

אמונה בחלוקת תפקידים מגדרית שוויונית נמדדה בעזרת שאלון "עמדות של בני נוער כלפי תפקידי נשים" (adolescents attitudes towards womens roles) מאת סג'נר, קרייני ומרעי (Seginer, Karayanni, & Mar'i, 1990). בשאלון 59 היגדים בדבר החשיבות היחסית של משפחה ושל קריירה (למשל: "אישה צריכה לעבוד רק כדי לסייע בפרנסת משפחתה"); זכותן של נשים לבנות קריירה בכל תחום שתבחנה (למשל: "לאישה יש זכות להתפתח בכל מקצוע"); תפיסה שיש לשמור על חלוקת תפקידים מגדרית לא-שוויונית (למשל: "צריך לעודד בנים לרכוש יותר השכלה גבוהה מאשר בנות"); ותמיכה בחלוקת תפקידים מגדרית לא-שוויונית מסורתית (למשל: "מעמדה של אישה במקום עבודתה לא צריך להיות גבוה יותר מזה של בעלה"). העקיבות הפנימית, $\alpha = 0.93$, הייתה גבוהה.

מתירנות מינית הוערכה באמצעות 12 מתוך 19 פריטים בשאלון בשפה העברית מאת סולומון (2003), שבדק את היחס להנאה מינית. השאלון בדק את היחס כלפי נשים לא-נשואות המקיימות יחסי מין (למשל, זכותה של אישה רווקה, גרושה או אלמנה לקיים יחסי מין בדיוק כמו אישה נשואה) ואת ההשקפה השלילית המסורתית על ביטויים רומנטיים ויחסי מין (למשל: "אישה צעירה לא צריכה להראות את רגשותיה כלפי החבר שלה"; "יחסי מין הם מקור לכאב ולסבל"). ממצאי ניתוח המהימנות הצביעו על מקדם סביר ($\alpha = 0.78$).

בחירת אסטרטגיית ההתערבות

כדי לאפיין את בחירת אסטרטגיית ההתערבות הוצגו לפני המשתתפים תרחישים היפותטיים, המדמים מצבים שבהם נתקלים עובדים סוציאליים ערבים בישראל. השימוש בתרחישים נועד להחליף את אי היכולת לבצע מניפולציה במסגרת ניסוי (Savaya, 1994). התרחישים הוכנו על בסיס מחקר מקדים, אשר זיהה את האסטרטגיות התרבותיות שישמשו עובדים סוציאליים ערבים בישראל (Zoabi & Savaya, 2011). במחקר המקדים נערכו 15 ראיונות מובנים למחצה עם עובדים סוציאליים ערבים, הפועלים במחלקות הרווחה ברשויות מקומיות ערביות ומעורבות בישראל. המרוויינים התבקשו לתאר את האסטרטגיות התרבותיות שנקטו ואת הסיטואציות שבמסגרתן עשו זאת.

הוכנו שני תרחישים עיקריים: באחד תלמידים המשדרים סימני מצוקה, ובשני זוג (מנאל ונביל) הסובל מבעיות בחיי הנישואין. התרחיש העוסק בתלמידים הוצג בשתי גרסאות: באחת היה תלמיד זכר (אמיר), ובשנייה תלמידה נקבה (מונא). נבחרו שמות שאינם מזוהים עם עדה מסוימת כדי לא לציין שהם בני דת מסוימת (מוסלמים, נוצרים או דרוזים) ובכך למנוע אפשרות שהמשתתפים יוטו הטיה על בסיס עדתי בעת בחירת התשובות. כל אחד משלושת התרחישים (זוג, תלמיד ותלמידה) הוצג בשלוש גרסאות שונות, שנבדלו ביניהן בחומרת הבעיה המוצגת: קלה, בינונית וקשה. כלומר, בסך הכול הוכנו לצורך המחקר תשעה תרחישים. כל תרחיש הסתיים בשאלה: "לדעתך, באיזו סבירות ישתמש העובד הסוציאלי בכל אחת מהאסטרטגיות שלהלן?" אחרי השאלה הוצגה רשימה של שש אסטרטגיות התערבות: שתי אסטרטגיות תרבותיות-ערביות, שתיים מקצועיות-מערביות ושתיים משולבות.

לצורך המחשה נביא כאן את אחד התרחישים בקצרה, לפי שלושת סוגי החומרה. מונא, נערה בת 18, הבת האמצעית במשפחה שבה שבע נפשות, מתגוררת ביישוב ערבי. אביה איש מסחר קפדן ושמרן באופיו ואמה עקרת בית. המצב הכלכלי של המשפחה איתן. מונא תלמידה טובה ואהודה בכיתה, נוהגת לסייע בטיפול באחיה, ומעורבת מאוד בחיי הבית. התרחיש של חומרה קלה מתאר: לאחרונה חלה הידרדרות במצבה הלימודי — מונא אינה נוכחת בכל השיעורים, אינה מרוכזת בשיעורים שבהם

היא נוכחת, ומסתגרת. התרחיש של חומרה בינונית מתאר: לאחרונה חלה הידרדרות במצבה הלימודי – מונא אינה נוכחת בכל השיעורים, אינה מרוכזת בשיעורים שבהם היא נוכחת, מסתגרת ונראית עייפה. כמו כן, נודע למורה כי מונא נפגשת עם צעירה בת היישוב הידועה במעשיה הרעים. התרחיש של חומרה קשה מתאר: לאחרונה חלה הידרדרות במצבה הלימודי – מונא אינה נוכחת בכל השיעורים, אינה מרוכזת בשיעורים שהיא נוכחת בהם, מסתגרת, נראית עייפה, בוהה ונראה כי היא ירדה במשקל. כמו כן, נודע למורה כי מונא נפגשת עם צעירה בת היישוב הידועה במעשיה הרעים, ומחברותיה של מונא שמעה כי מונא משתמשת בסמים.

הליך המחקר

המחקר נערך באישור משרד הרווחה והשירותים החברתיים. מנהלי המחלקות אישרו את השתתפותם של העובדים הסוציאליים במחקר וחילקו להם את השאלונים. כדי לשמור על פרטיותם של העובדים ועל סודיות המידע חולקו השאלונים במעטפות חתומות באמצעות מזכירות המחלקות והוחזרו במעטפות מבוללות שנכללו בערכת השאלון, ועליהן שמה וכתובתה של החוקרת הראשונה. מילוי השאלונים נעשה בהתנדבות והעובדים לא התבקשו לציין את שמם על השאלונים. בעמוד הראשון של השאלונים צוין כי השאלונים הם אנונימיים והתשובות ישמשו לצרכי מחקר בלבד, לא יימסרו לאף אדם מלבד החוקרות וכי איש מלבדן לא יראה את התשובות. לעובדים ניתנה האפשרות להחזיר את השאלונים המלאים באמצעות מזכירות המחלקות או באמצעות הדואר.

ניתוח הנתונים

ניתוח הנתונים נעשה בשני שלבים: תחילה בוצעה סטטיסטיקה תיאורית עבור כל משתני הרקע, ומידת השימוש באסטרטגיות השונות, לפי שלוש רמות חומרת המקרה (קלה, בינונית, קשה). בשלב השני בוצע ניתוח רב-משתני על ידי שימוש במודל רגרסיה רב-משתני כדי לבחון את הקשר בין זהותו התרבותית של העובד הסוציאלי לבין בחירתו באסטרטגיות התערבות.

ממצאים

ממוצעים וסטיות תקן של ארבעת המדדים התרבותיים, שנכללו במחקר הנוכחי, מוצגים בלוח 1. כפי שאפשר לראות, העובדים הסוציאליים דיווחו על רמת דתיות

גבוהה יחסית, רמה נמוכה של אמונה בחלוקת תפקידים מגדרית שוויונית, ורמות בינוניות של קולקטיביות ושל מתירנות מינית.

לוח 1: מרכיבי הזהות התרבותית: ממוצעים וסטיות תקן

טווח	סטיית תקן	ממוצע	
5.00–1.00	0.90	4.10	דתיות
4.30–2.20	0.27	3.07	קולקטיביות
3.71–1.00	0.50	1.95	חלוקת תפקידים מגדרית שוויונית
4.29–1.35	0.45	3.00	מתירנות מינית

האסטרטגיות שבהן בחרו המשתתפים בכל אחת מדרגות חומרת המקרה מוצגות בלוח 2. כפי שאפשר לראות, בכל שלוש דרגות חומרת המקרה דיווחו העובדים כי יש סבירות בינונית שיישמו את כל שלוש האסטרטגיות. עם זאת, בכל שלוש דרגות חומרת המקרה, הסבירות הגבוהה יותר הייתה שימוש באסטרטגיות מקצועיות, והנמוכה ביותר הייתה שימוש באסטרטגיות מותאמות-תרבות.

לוח 2: האסטרטגיות שבחרו העובדים הסוציאליים בכל אחת מדרגות חומרת המקרה: ממוצעים וסטיות תקן (N=491)

חומרה קשה		חומרה בינונית		חומרה קלה		האסטרטגיה
סטיות תקן	ממוצע	סטיות תקן	ממוצע	סטיות תקן	ממוצע	
0.82	3.09	0.84	3.10	0.80	2.91	תרבותית
1.00	3.19	0.95	3.18	0.99	3.25	משולבת
0.98	3.53	1.01	3.55	1.03	3.46	מקצועית

כדי לבחון את הקשר בין סוג האסטרטגיות שנבחרו לבין חומרת המקרה בוצע ניתוח שונות דו-כיווני עם מדידות חוזרות (השפעת חומרת המקרה על סוג האסטרטגיה הנבחרת). הממצאים מוצגים בלוח 3.

לוח 3: השפעת חומרת המקרה על סוג האסטרטגיה הנבחרת

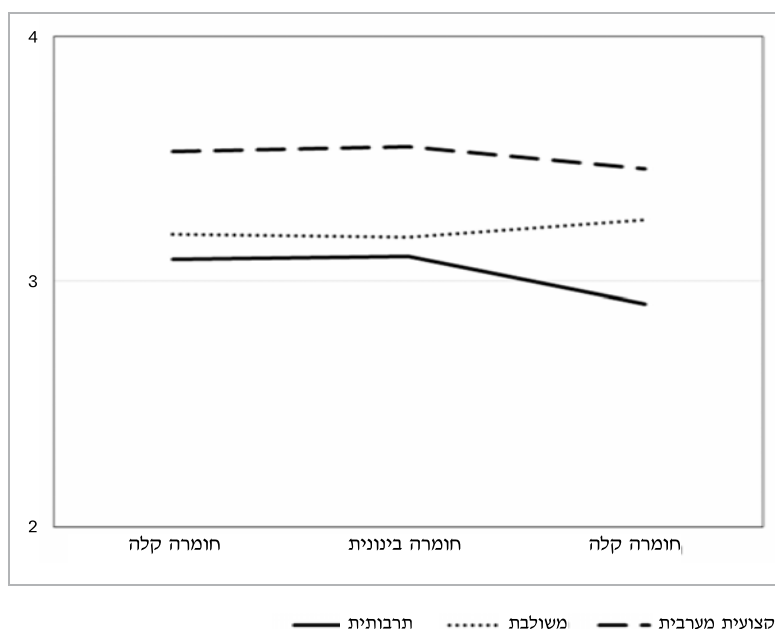
מקור	F	Sig	η
חומרה	F(2.1960) = 2.396	NS	0.005
סוג האסטרטגיה (תרבותית / משולבת / מקצועית)	F(2.1960) = 97.725	0.000	0.166
חומרה × סוג האסטרטגיה	F(2.1960) = 4.320	0.002	0.009

זהות תרבותית ואסטרטגיות התערבות של עובדים סוציאליים ערבים בישראל

הממצאים מראים שלחומרת המקרה כשלעצמה אין קשר לסוג האסטרטגיה, כלומר שסוג האסטרטגיה אין כלל קשר לחומרת המקרה. הקשרים בין סוג האסטרטגיה הנבחר לבין חומרת המקרה מוצגים בתרשים 1, המראה את אומדן הממוצע השולי של שלוש האסטרטגיות. כפי שאפשר לראות, בכל רמות חומרת המקרה דיווחו המשיבים שסביר ביותר שישתמשו באסטרטגיות מקצועיות והכי פחות סביר שישתמשו באסטרטגיות תרבותיות. ביחס לשימוש באסטרטגיה מקצועית, במקרים של דרגת חומרה בינונית וקשה, הסבירות שתיבחרנה אסטרטגיות תרבותיות או משולבות יחסית נמוכה ברמה דומה.

יחסית למה? ובכל מקרה
אולי: נמוכה יחסית
במידה דומה.

תרשים 1: מידת הסיכוי לבחירת האסטרטגיה

כדי לבחון את הקשר בין זהותו התרבותית של העובד הסוציאלי לבין בחירתו באסטרטגיות התערבות בוצע ניתוח רב-משתני על ידי שימוש במודל רגרסיה רב-משתני ללא הגבלת כלליות, ולצורך הדגמה יוצגו שני מודלים. הראשון מוצג בלוח 4, המציג את השפעת המשתנים השונים על מידת השימוש באסטרטגיה התרבותית במקרה של חומרה בינונית, ובלוח 5, המציג שימוש באסטרטגיה המשולבת במקרה של חומרה קלה. לצורכי פיקוח, הוכנסו למודל הרגרסיה מאפייניו הדמוגרפיים של המשתתף (גיל, שנות ניסיון, מגדר, דת, תואר אקדמי, מצב משפחתי וחלקיות משרה).

ח'אולה זועבי וריקי סויה

לאחר מכן, הוכנסו למודל הרגרסיה משתני הזהות התרבותית-ערבית: קולקטיביות, דתיות, אמונה בחלוקת תפקידים מגדרית לא-שוויונית ושמרנות מינית.

לוח 4: רגרסיה היררכית ליניארית להסבר השונות של הבחירה באסטרטגיות תרבותיות בדרגת חומרה בינונית

חומרה בינונית			
β	S.E	B	
0.092	0.105	0.097	גיל
-0.179	0.017	-0.013+	ותק
-0.019	0.167	-0.060	מגדר (1 = אישה, 0 = גבר)
-0.066	0.161	-0.201	דת (1 = נוצרים, 0 = מוסלמים)
-0.005	0.146	-0.017	תואר אקדמי
0.082	0.159	0.268	מצב משפחתי
-0.009	0.130	-0.024	אחוז משרה (1 - מלאה)
0.113	0.082	0.160*	דתיות
-0.019	0.133	-0.049	חלוקת תפקידים מגדרית שוויונית
-0.053	0.141	-0.149	מתירנות מינית
-0.006	0.222	-0.030	קולקטיביות
-	-	0.036	R ²
-	-	1.613	F(7,489)

לא מבינה את הסימן +
(טור שני שורה 2)

* p < 0.05

כפי שאפשר לראות בלוחות 4 ו-5, שני המשתנים התרבותיים היחידים, שנמצאו קשורים עם העדפותיהם של המשתתפים בנוגע לאסטרטגיית ההתערבות, היו דתיות וקולקטיביות. בתרחישים בדרגות חומרה קלה, מידת דתיות גדולה יותר הגבירה את העדפתן של אסטרטגיות משולבות; בדרגות בינוניות של חומרת המקרה היא הגבירה את העדפתן של אסטרטגיות תרבותיות.

דיון

המאמר הנוכחי תורם לספרות התיאורטית והאמפירית בעבודה סוציאלית, המתייחסת לטיפול בהקשר תרבותי, כאשר המטפל והמטופל משתייכים לאותה תרבות שאיננה מערבית. ממצאי המחקר מראים שיש קשר בין זהות תרבותית-ערבית של עובדים

זהות תרבותית ואסטרטגיות התערבות של עובדים סוציאליים ערבים בישראל

לוח 5: רגרסיה היררכית ליניארית להסבר השונות של הבחירה באסטרטגיות משולבות בדרגת חומרה קלה

חומרה קלה			
β	S.E	B	
0.079	0.097	0.077	גיל
-0.079	0.016	-0.013	ותק
-0.022	0.154	-0.064	מגדר (1 - אישה)
-0.082	0.149	-0.233	דת (1 - נוצרים)
-0.056	0.135	0.162	תואר אקדמי
0.037	0.147	0.112	מצב משפחתי
-0.060	0.120	-0.150	אחוז משרה (1 - מלאה)
0.144	0.076	0.192*	דתיות
0.023	0.123	0.055	חלוקת תפקידים מגדרית שוויונית
-0.181	0.131	-0.477	מתירנות מינית
0.020	0.205	0.085**	קולקטיביות
-	-	0.033	R^2
-	-	2.314**	F(7,489)

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$

סוציאליים ערבים בישראל לבין בחירתם באסטרטגיות התערבות. הממצאים מעידים, כי בצד קיומה של זהות ערבית ברורה, גם אם מתונה, העובדים הסוציאליים מעדיפים שימוש באסטרטגיות המקצועיות שרכשו וכי הם משלבים בהן גם אסטרטגיות תרבותיות המתאימות ללקוחותיהם. מומלץ לערוך מחקרים נוספים, שיבחנו את תהליכי קבלת החלטות טיפוליות גם בקרב כלל אוכלוסיית העובדים הסוציאליים בישראל. אחד הממצאים החשובים של המחקר הנוכחי הוא שמודל הרגרסיה שלו חלש מבחינת השונות המוסברת. לדעתנו, ההסבר לממצא זה נעוץ בכך, שחרף מרכזיותה של התרבות בקבלת החלטות של העובד הסוציאלי, כפי שמעידה הספרות המקצועית העולמית, עדיין להכשרה המקצועית ולזהות המקצועית שהמטפל רוכש במשך לימודיו יש משמעות ניכרת בעת קבלת ההחלטות המקצועיות. עם זאת, העובד הסוציאלי מתחשב בתרבותו שלו, שהיא גם תרבותו של המטופל, מתמרון בין שני העולמות – התרבותי והמקצועי, ומשתדל להציע טיפול מקצועי שיש בו ממדים של רגישות תרבותית. גישה זו מאפשרת לו לתת טיפול הולם לפונה ויחד עם זאת להתמיד ולהמשיך להתנהג כחבר בקהילה המקצועית האוניברסלית. הממצאים מראים בבירור, שבכל שלוש דרגות חומרת המקרה דיווחו העובדים

הסוציאליים על נטייה בינונית ליישם את כל שלושת סוגי האסטרטגיות. בה בעת, הממצאים מעידים שבכל שלוש דרגות חומרת המקרה דיווחו העובדים שהסבירות הגבוהה ביותר היא שישתמשו באסטרטגיה מקצועית, שסביר פחות שישתמשו באסטרטגיה משולבת והכי פחות סביר שישתמשו באסטרטגיה תרבותית. ממצאים אלה מעידים הן על עליונותן של האסטרטגיות המקצועיות שרכשו העובדים הסוציאליים במסגרת הכשרתם, והן על נכונותם להסתייע באסטרטגיות המעוגנות בתרבותם ובחברתם, בין בנפרד מאסטרטגיות מקצועיות ובין במשולב אתן. במילים אחרות, הממצאים מעידים על זהותם המקצועית החזקה של העובדים הסוציאליים בכל הנוגע לבחירת אסטרטגיית ההתערבות, ועם זאת הם מאששים את השפעתה המתמשכת של זהותם התרבותית של העובדים.

יתרה מכך, הממצאים מעידים על שוני בדפוס ההעדפה בכל דרגות החומרה. במקרים קלים נמצאו הבדלים משמעותיים בהעדפות ביחס לכל שלושת סוגי האסטרטגיות. במקרים בדרגות חומרה בינונית וקשה ההעדפה המובהקת לאסטרטגיות מקצועיות נותרה על כנה, אבל נעלמה השונות בהעדפת אסטרטגיות משולבות ותרבותיות: העובדים הסוציאליים דיווחו על העדפה דומה של אסטרטגיות משולבות ותרבותיות. נראה, שנטייתם של העובדים הסוציאליים שנטו לשימוש באסטרטגיות תרבותיות התגברה ככל שחומרת המקרה חריפה. כלומר, המשתתפים במחקר, שבמקרים קלים היו נכונים להשתמש באסטרטגיות תרבותיות לצד האסטרטגיות המקצועיות, העדיפו להשתמש אך ורק באסטרטגיות התרבותיות כאשר המקרים הפכו לבינוניים וקשים מבחינת חומרתם. ייתכן שהסיבה לכך היא תחושת הלחץ הגוברת, הכרוכה בדרגת חומרה קשה יותר. ככל שהלחץ הלך וגבר, ייתכן שהעובדים ביקשו לנסוך בלקוחותיהם ובעצמם תחושת ביטחון שעשויות האסטרטגיות התרבותיות המוכרות להציע.

יש להדגיש, שכדי להבין את תרומתה של התרבות בבחירת אסטרטגיות התערבות, המאמר אינו מתייחס לתרבות כאל "מושג-על" (grand concept) אלא מפרק את המונח "תרבות" לגורמים מרכזיים ובוחר בצורה אמפירית את תרומתו של כל גורם וגורם. כך בודק המחקר את תרומתם של מרכיביה הדומיננטיים המרכזיים של התרבות הערבית, שהם קולקטיביזם, דתיות, שמרנות מינית, וחלוקת תפקידים מגדרית לא-שוויונית. עם זאת, אנו מתייחסים לתרבות כאל מושג משתנה ולא סטגנטי, וגם מרכיביו השונים משתנים ומתפתחים.

ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על קיומה של זהות תרבותית-ערבית מגובשת בקרב העובדים הסוציאליים, אך משולבות בה גם השפעות מערביות. דרגת הדתיות הגבוהה משקפת את תפקידה החשוב של הדת בחברה הערבית ואת חשיבותה הגוברת והולכת בישראל בשנים האחרונות (Dwairy, 2010). היא מעידה על שאיפתם של העובדים הסוציאליים, כמו בחלקים נרחבים בכלל האוכלוסייה הערבית בישראל, לגנון

על החברה שלהם מפני תהליכי מודרניזציה המאיימים על מסורתה, ערכיה ומנהגיה (Khalaf, 2002; Smootha & Ghanem, 1999). באורח דומה, אמונתם החזקה למדי של העובדים הסוציאליים בחלוקת תפקידים לא־שוויונית משקפת את דבקותם העקרונית בהיררכיה הפטריארכלית המסורתית ובחלוקת התפקידים המגדרית המתלווה אליה. ממצא זה מפתיע, כיוון שמרבית המשתתפים הן נשים. הדבר אינו עולה בקנה אחד גם עם הפרקטיקה האישית שלהן, היות והן כולן אקדמאיות ונשות מקצוע העובדות מחוץ לבית ולצד גברים. עם זאת, זה עולה בקנה אחד עם מידת הדתיות הגבוהה של המדגם, היות והיררכיה גברית היא מאפיין מהותי באסלאם (Rizzo, Abdel-Latif & Meyer, 2007).

כפי שהדגשנו קודם, התרבות הערבית, ככל תרבות, מתפתחת ומשתנה. כך, התמיכה המתונה שהפגינו המשתתפים בקולקטיביות, אופיינית לחברה מסורתית הנמצאת בתהליכי שינוי. כפי שציין דוורי (Dwairy, 1998), זהותם של ערבים בישראל נעה בין קולקטיביות, שבמסגרתה מכפיף היחיד את "עצמיותו" לרצון הקבוצה, לבין אינדיוידואליות, שבמסגרתה היחיד הוא ליברלי ופלורליסטי יותר. בחברה בתהליכי שינוי (Triandis, 1966), ה"אני" מכיל מרכיבים של העולם הקולקטיבי ושל העולם האינדיוידואלי גם יחד. התמיכה הבינונית בשמרנות מינית מרמזת גם היא על השפעה מערבית והיא מעידה על מקומם של המשתתפים, העומדים בין העולמות. הממצאים המתייחסים לקשרים בין ארבעת מדדי הזהות התרבותית לבין בחירת אסטרטגיית ההתערבות מפתיעים במקצת. ציפינו לראות, שעובדים בעלי זהות תרבותית-ערבית חזקה יותר ייטו יותר לשימוש באסטרטגיות תרבותיות ופחות לשימוש באסטרטגיות מקצועיות. לא כך הדבר. ראשית, רק שניים מבין המאפיינים שנבחנו – דתיות ושמרנות מינית – הוכחו כבעלי השפעה כלשהי. עמדות קולקטיביות ואמונה בחלוקת תפקידים מגדרית לא־שוויונית לא הסתמנו כבעלי השפעה. יתכן שהדבר נובע מכך שדתיות וגישה שמרנית כלפי מיניות מושרשות יותר בחברה הערבית ונושאות מטען רגשי כבד יותר מקולקטיביות ומתפיסה לא־שוויונית. הדבר עשוי להפוך אותן לגורם מניע רב־עוצמה בכל הנוגע להתנהגות.

דתיות ושמרנות מינית הגבירו את הנטייה לשימוש באסטרטגיות משולבות: דתיות הגבירה את השימוש באסטרטגיות תרבותיות ומשולבות על חשבון שימוש באסטרטגיות מקצועיות בלבד. עמדות שמרניות כלפי מיניות הגבירו את השימוש באסטרטגיות מקצועיות ומשולבות על חשבון שימוש באסטרטגיות תרבותיות בלבד. העובדה ששני הערכים הגבירו את הנטייה להשתמש באסטרטגיות משולבות היא עניין ראוי לציון. אפשר שהדבר מעיד שהערכים התרבותיים הכרוכים בכך הובילו את העובדים הסוציאליים שדבקו בהם יותר מאחרים לשלב בין אסטרטגיות ההתערבות משני העולמות. הממצאים מעידים גם שדתיות ומתירנות מינית היו בעלות השפעה שונה במקצת בדרגות שונות של חומרת המקרה. הסיבה לכך איננה ברורה.

נושא הטיפול בקרב קבוצות תרבות שונות, מיעוטים ומהגרים, הוא חדש למדי, כפי שסבורים רובין ובאבי (Rubin & Babbie, 2015). ככל הידוע למחברות, זהו המחקר הכמותי הראשון הבודק את זהותם התרבותית של עובדים סוציאליים ערבים בישראל ואת הקשרים בין מאפייני מפתח בזהותם לבין אסטרטגיות ההתערבות המועדפות עליהם. זוהי גם הבחינה הכמותית הראשונה של נושא זה בקבוצת מיעוט כלשהי.

יש לציין שתי מגבלות מרכזיות. האחת: אורך השאלונים הכביד על העובדים. המלצתנו היא כי שאלונים אלה יקוצרו בטרם יישמשו במחקר נוסף. המגבלה השנייה: הממצאים הנוגעים לקשרים בין ערכים תרבותיים לבין העדפתה של אסטרטגיית התערבות מסוימת בדרגות שונות של חומרת המקרה אינם מוסברים בנקל. במילים אחרות, התפקיד שיכולה למלא זהות תרבותית במסגרת הפרקטיקה של עובדים סוציאליים מחברות מסורתיות ראויה לבדיקה נוספת.

מקורות

- אבראהים, א. (1993). מעמד האישה הערבית בישראל. ירושלים: סיכוי, העמותה לקידום שוויון הזדמנויות. איגוד העובדים הסוציאליים (1995). קוד האתיקה המקצועית של העובדים הסוציאליים בישראל. תל-אביב: איגוד העובדים הסוציאליים בישראל.
- גור זאב, א. (2003). רב-תרבותיות וחינוך בישראל. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- זועבי, ח. וסויה, ר. (2010). אסטרטגיות התערבות תרבותיות-ערביות: זיהוי והמשגה. מפגש, 32, 53-73.
- יאסין-אסמעיל, ה. (2000). התמודדות ערבים מוסלמים בישראל עם אובדן ואבל כפי שהיא נתפסת מבחינה דתית, חברתית ונפשית, והשפעת מידת הדתיות, המגדר וחלוף הזמן על תפיסות אלה. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- סולומון, א. (2003). הנאה כתת-מטרה של המערכת ההתנהגותית המינית: רכיבים אבולוציוניים ובינאישיים. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.
- סער, ע. (2005). "על המיניות של נשים פלסטיניות רווקות בישראל". תיאוריה וביקורת, 25, 13-30.
- קוזמינסקי, ל. וקליר, ר. (2010). הבניית זהות מקצועית של מורים ושל מורי מורים במציאות משתנה. דפים, 49, 11-42. תל-אביב: מכון מופת.
- שלהוב-קיבורקיאן, נ. (2003). לחסום את הנידוי: התערבות רגשית הקשר לטיפול באלימות נגד נשים. בתוך: ל. אלעזר, וד. רואר-סטריאר (עורכים), שונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש, 255-274. ירושלים: מאגנס.
- שמר, א. (2009). מריבוי תרבויות לרב-תרבותיות: אתגרים מקצועיים בעבודה רגשית תרבות עם ילדים והוריהם. עט השדה, 3, 4-23.
- Abdalla, I. (1996). Attitudes towards women in the Arabian gulf region. *Women in Management Review*, 11, 29-39. doi: 10.1108/09649429610109271.
- Abu-Baker, K. (2003). Career women or working women? Change versus stability for young Palestinian women in Israel. *Journal of Israeli History: Politics, Society, and Culture*, 21, 85-109. doi: 10.1080/13531040212331295872

- Abu-Baker, K., & Dwairy, M. (2003). Cultural norms versus state law in treating incest: A suggested model for Arab families. *Child Abuse & Neglect*, 27, 109–123. doi:10.1016/S0145-2134(02)00505-7
- Abu-Rabia-Queder, S. (2011). Higher education as a platform for cultural transition: The case of the first educated Bedouin women in Israel. *Higher Education Quarterly*, 65, 186–205. doi: 10.1016/S0145-2134(02)00505-7
- Al-Haj, M. (1989). Social research on family lifestyle among Arabs in Israel. *Journal of Comparative Family Studies*, 20, 175–195. doi:10.1007/s10804-014-9201-2
- Al-Haj, M. (1995). Kinship and modernization in developing societies: The emergence of instrumentalized kinship. *Journal of Comparative Family Studies*, 26, 311–328. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/41602409>
- Al-Krenawi, A. (2009). Cross-cultural perspective of polygamous marriages among Arab society, the Black Hebrews of Israel and fundamentalist Mormons in Utah, USA. In B. Baytekin, F. Fidan, G. Hazer, D. Aygin, N. Yildirim, M. Hayir, & F. Simsek (Eds.), *International interdisciplinary women's studies* (pp. 371–384). Sakarya, Turkey: Sakarya University Press.
- Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (2000). Culturally sensitive social work practice with Arab clients in mental health settings. *Health Social Work*, 25, 9–22. doi: 10.1093/hsw/25.1.9
- Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (2003). Principles of social work practice in the Muslim Arab world. *Arab Study Quarterly*, 25, 75–91. doi:10.1111/j.1468-3148.2006.00327
- Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (2005). Mental health practice for the Muslim Arab population in Israel. In C. L. Rabin (Ed.), *Understanding gender and culture in the helping process* (pp. 68–83). New York, NY: Brooks/Cole.
- Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (2008). Localizing social work with Bedouin-Arab communities in Israel: Limitations and possibilities. In J. Coates, M. Gray, & M. Yellowbird (Eds.), *Social work with indigenous peoples* (pp.153–162). London, England: Ashgate.
- Applewhite, S. L. (1998). Culturally competent practice with elderly Latinos. *Journal of Gerontological Social Work*, 30, 1–5. doi: 10.1300/J083v30n01_01.
- Ashencaen-Crabtree, S., Husain, F., & Spalek, B. (2008). *Islam and social work: Debating values, transforming practice*. Bristol, England: The Policy Press
- Barakat, H. (1993). *The Arab world: Society, culture and state*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Ben-Ari, A., & Strier, R. (2010). Rethinking cultural competence: What can we learn from Levinas? *British Journal of Social Work*, 40, 2155–2167. doi: 10.1093/bjsw/bcp153
- Carrol, L. (2000). Arranged marriages: Law, custom and the Muslim girl in the U.K. In P. Iikkaracan (Ed.), *Women and sexuality in Muslim societies* (pp. 245–252). Istanbul, Turkey: Women for Women's Rights.
- Cindoglu, D. (2000). Virginity tests and artificial virginity in modern Turkish medicine. In P. Iikkaracan (Ed.), *Women and sexuality in Muslim societies* (pp. 215–228). Istanbul, Turkey: Women for Women's Rights.
- DeVore, W., & Schlesinger, E. G. (1991). *Ethnic sensitive social work* (3rd ed.). New York, NY: Macmillan.

- DeVore, W., & Schlesinger, E. (1996). *Ethnic-sensitive social work practice* (4th ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Douki, S., Nacef, F., Belhadj, A., Bouasker, A., & Ghachem, R. (2003). Violence against women in Arab and Islamic countries. *Archives of Women's Mental Health*, 6, 165–171. doi: 10.1007/s00737-003-0170-x
- Dwairy, M. (1998). *Cross-cultural counselling: The Arab-Palestinian case*. New York, NY: Haworth Press.
- Dwairy, M. (2009). Culture analysis and metaphor therapy with Arab-Muslim clients. *Journal of Clinical Psychology*, 65, 199–209. doi: 10.1002/jclp.20568.
- Dwairy, M. (2010). Parental inconsistency: A third cross-cultural research on parenting, culture, and psychological adjustment of children. *Journal of Child and Family Studies*, 19, 23–29. doi: 10.1007/s10826-009-9339-x
- Dwairy, M., Achaoui, M., Abouserie, R., & Farah, R. (2006). Adolescent-family connectedness among Arabs: A second cross-regional research study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37, 248–261. doi: 10.1177/0022022106286923
- Ember, C. R., & Ember, M. (1998). *Anthropology: A brief introduction*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Fischer, R., Ferreira, M. C., Assmar, E., Redford, P., Harb, C., Glazer, S., Cheng, B.-S., Jiang, D.-Y., Wong, C. C., Kumar, N., Kärtner, J., Hofer, J., & Achoui, M. (2009). Individualism-collectivism as descriptive norms: Development of a subjective norm approach to culture measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 40, 187–213. doi: 10.1177/0022022109332738
- Gezinski, L. (2009). Addressing sexual minority issues in social work education: A curriculum framework. *Advances in Social Work*, 10, 103–113.
- Haj-Yahia, M. (1995). Toward culturally sensitive intervention with Arab families in Israel. *Contemporary Family Therapy*, 17, 429–447. doi: 10.1007/BF02249355.
- Haj-Yahia, M. M. (2000). Wife abuse and battering in the sociocultural context of Arab society. *Family Process*, 39, 237–255. doi: 10.1111/j.1545-5300.2000.39207.x
- Haj-Yahia, M. M. (2003). Beliefs about wife beating among Arab men from Israel: The influence of their patriarchal ideology. *Journal of Family Violence*, 18, 193–206. doi: 10.1177/0886260515608802
- Haj-Yahia, M. M. (2010). Palestinian physicians' misconceptions about and approval of wife abuse. *Journal of Interpersonal Violence*, 25, 416–442. doi: 10.1177/0886260509334408
- Haj-Yahia, M. M., & Sadan E. (2008). Issues in intervention with battered women in collectivist societies. *Journal of Marital and Family Therapy*, 34, 1–13. doi: 10.1111/j.1752-0606.2008.00049.x
- Halstead, M. (1995). Voluntary apartheid? Problems of schooling for religious and other minorities in democratic societies. *Journal of Philosophy of Education*, 29, 257–272. doi: 10.1111/j.1467-9752.1995.tb00358.x
- Hofstede, G., & McCrae, R. (2004). Personality and culture revisited: Linking traits and dimensions of culture. *Cross-Cultural Research*, 38, 52–88. doi: 10.1177/1069397103259443
- Holland D., & Quinn N. (Eds.) (1987). *Cultural models in language and thought*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

- Ilkkaracan, P. (2000). Introduction. In P. Ikkaracan (Ed.), *Women and sexuality in Muslim societies* (pp. 47–50). Istanbul, Turkey: Women for Women's Rights
- International Federation of Social Workers (IFSW) (2004). *Ethics in social work: Statement of principles*. International Federation of Social Workers and the International Association of Schools of Social Work in Adelaide, Australia.
- Khalaf, S. (2002). *Civil and uncivil violence in Lebanon: A history of the internationalization of violence*. New York, NY: Columbia University Press.
- Kuiper, A., Kazarian, S., Sine, J., & Bassil, M. (2010). The impact of humor in North American versus Middle East cultures. *Europe's Journal of Psychology*, 3, 149–173. doi: 10.5964/ejop.v10i3.763
- Landau, J. M. (1993). *The Arab minority in Israel, 1967–1991: Political aspects*. Oxford, England: Clarendon Press.
- Lazear, E. (1997). Culture and language. *Journal of Political Economy*, 107(6), S95-S126. doi:10.1086/261404
- Lee, M., & Greene, G. J. (1999). A social constructivist framework for integrating cross-cultural issues in teaching social work. *Journal of Social Work Education*, 35, 21–37. doi: 10.1080/10437797.1999.10778944.
- Marsella, A. J., & Yamada, A. M. (2000). Culture and mental health: An introduction and overview of foundations, concepts, and issues. In I. Cuellar & F. A. Paniagua (Eds.), *Handbook of multicultural mental health* (pp. 3–22). San Diego, CA: Academic Press.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. Jr. (1999). The five-factor theory of personality. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed., pp. 159–181). New York, NY: Guilford.
- Mernissi, F. (2000a). The Muslim concept of active womens sexuality. In P. Ikkaracan. (Ed.), *Women and sexuality in Muslim societies* (pp. 19–36). Istanbul, Turkey: Women for Women's Rights.
- Mernissi, F. (2000b). Virginity and patriarchy. In P. Ikkaracan (Ed.), *Women and sexuality in Muslim societies* (pp. 203–214). Istanbul, Turkey. Women for Women's Rights.
- Mildred, J., & Zuniga, X. (2004). Working with resistance to diversity issues in the classroom: Lessons from teacher training and multicultural education. *Smith College Studies in Social Work*, 74, 359–376. doi: 10.1080/00377310409517721.
- Moghadam, V. M. (Ed.) (2007). *From patriarchy to empowerment. Women's participation, movements, and rights in the Middle East, North Africa, and South Asia*. Syracuse, NY: Syracuse University.
- Mostafa, M. (2004). Attitudes towards women managers in the United Arab Emirates: The effects of patriarchy, age, and sex differences. *Journal of Managerial Psychology*, 20, 522–540. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/02683940510615451>
- National Association of Social Workers (NASW). (2015). *Standards and indicators for cultural competence in social work practice*. Retrieved from: <http://www.socialworkers.org/practice/standards/PRA-BRO-253150-CC-Standards.pdf>.
- Oyserman, D. (1993). The lens of personhood: Viewing the self and others in a multicultural society. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 993–1009. doi: 10.1037/0022-3514.65.5.993

- Oyserman, D., Coon, H. M., & Kemmelmeier, M. (2002). Rethinking individualism and collectivism: Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. *Psychological Bulletin*, *128*, 3–72. doi: 10.1037//0033-2909.128.1.3. 3
- Park, Y. (2005). Culture as a deficit: A critical discourse analysis of the concept of culture in contemporary social work discourse. *Journal of Sociology and Social Welfare*, *32*(3), 11–33. doi: 10.1177/0957926593004002002
- Payne, M. (1997). *Modern social work theory*. Chicago, IL: Lyceum.
- Pecukonis, E., Doyle, O., & Bliss, D. L. (2008). Reducing barriers to interprofessional training: Promoting interprofessional cultural competence. *Journal of Interprofessional Care*, *22*, 417–428. doi: 10.1080/13561820802190442
- Rizzo, H., Abdel-Latif, A., & Meyer, K. (2007). The relationship between gender equality and democracy: A comparison of Arab versus non-Arab Muslim societies. *Sociology*, *41*, 1151–70. doi: 10.1177/0038038507082320
- Robertson, I. (1987). *Sociology*. New York, NY: Worth Publishers.
- Robyns, C. (1995). Defending the national identity. In A. Poltermann (Ed.), *Literaturkanon, Medienereignis, Kultureller Text*. Berlin, Germany: Erich Schmidt Verlag.
- Roseneil, S., & Seymour, J. (1999). Practicing identities: Power and resistance. In S. Roseneil & J. Seymour (Eds.), *Practicing identities: Power and resistance* (pp. 1–10). New York, NY: Macmillan.
- Rubin, A., & Babbie, E. (2015). *Empowerment series: Essential research methods for social work*. Boston, MA: Cengage Learning.
- Savaya, R. (1994). *Help-seeking attitudes and behavior and factors affecting them among Israeli Arab women*. Unpublished doctoral dissertation, Cornell University.
- Schmitz, C. L., Stakeman, C., & Sisneros, J. (2001). Educating professionals for practice in a multicultural society: Understanding oppression and valuing diversity. *Families in Society*, *82*, 612–622. doi: http://dx.doi.org/10.1606/1044-3894.160
- Seginer, R., Karayanni, M., & Mar'i, M. (1990). Adolescents' attitudes toward women's roles: A comparison between Israeli Jews and Arabs. *Psychology of Women Quarterly*, *14*, 119–133. doi: 10.1111/j.1471-6402.1990.tb00008.x
- Singelis, T. M., Triandis, H., Bhawuk, D. P., & M., & Gelfand, M. (1995). Horizontal and vertical dimensions of individualism and collectivism: A theoretical and measurement refinement. *Cross-Cultural Research*, *29*, 240–275. doi: 10.1177/106939719502900302
- Smootha, S., & Ghanem, A. (1999). Political Islam among the Arabs in Israel. In T. Hanf (Ed.), *Dealing with difference: Religion, ethnicity and politics: Comparing cases and concepts* (pp. 143–173). Baden-Baden, Germany: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Sue, D. W., & Sue, D. (1990). *Counselling the culturally different: Theory and practice*. New York, NY: Wiley.
- Triandis, H. C. (1996). The psychological measurement cultural syndromes. *American Psychologist*, *51*, 407–415. doi: 10.1037/0003-066X.51.4.407
- Triandis, H. C., McCusker C., & Hui H. (2001). Multimethod probes of individualism and collectivism. In P. K. Chew (Ed.), *The conflict and the culture reader* (pp. 52–59). New York, NY: New York University Press.
- Van Den Bergh, N., & Crisp, C. (2004). Defining culturally competent practice with sexual

זהות תרבותית ואסטרטגיות התערבות של עובדים סוציאליים ערבים בישראל

minorities: Implications for social work education and practice. *Journal of Social Work Education*, 40, 221–238. doi: 10.1080/10437797.2004.10778491.

Yan, M. C. (2008). Exploring cultural tensions in cross-cultural social work practice. *Social Work*, 53, 317–328. doi: 10.1093/sw/53.4.317.

Zoabi, K., & Savaya, R. (2011). Cultural intervention strategies employed by Arab social workers in Israel: Identification and conceptualization. *The British Journal of Social Work*, 42, 1–20. doi: 10.1093/bjsw/bcr071

